

اينىندى 70 چىل كىۋرەسكە تۈپلى چانگا ئاڭلۇڭر

ئەنلىشى ۇزاق جورىقى چولپانغا قايتىغا كەلتەدى

خالقتىڭ قالاۋى، قىزىل ارميانىڭ ماڭگىلىك «بازاسى»

— ەكى بەت قاعاز ارقالاعان تارىحي قۇپيا سيفر

□ شىنخۇا اگەنتىتىگىنىڭ تىلشلىھەرى

لي سۇڭ، مەي چاڭۋي، ليۇ في

جياڭشىيدىڭ رۇيجىنىى جۇڭگودامى تۇڭمىغىش قىزىل اكىمىيات — جۇڭخۇا سوۋەتتىك رەسپۇبلىكاسى ۋاقىتشا ورتالىق ۇكىمەتنىڭ دۇنيەگە كەلگەن جەرى، سونداي- اق ەلمگە يىگىلى قىزىل ارميانىڭ 25 مىڭ لىيلىك ۇزاق جورىغىنىڭ باستالغان جەرى .

قىزىل ارميا مەزگىلىندە قاتاڭ ەتارتىپ قىزىل ارميانىڭ ۇزاق جورىقتاعى جەڭسىنە كە- پىلدىك ەتىپ قانا قالمىستان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسى جانە ونىڭ باششلىغىنىداى خالىق ارمىياسى ۇشۇن كەڭ اتاق- اىروى اېھردى .

6 – ايدىنڭ 11 – كۈنى شىنخۇا اگەنتىتىگە- نىڭ ەتلىشىسى رۇيجىنگە كەلدى، ۇزى ەمان – جاي ۇعسىقان جەرگىلىكتى پارتيا تارىحي مامان- دارىنىڭ، نەگىزگى ساتىداى بۇقارانىڭ اۋزىنان ەلدىك ۇبارى القاعان كوپ چىكاييا ەستىدى . وسىنداى قىزىل ارميانىڭ تارتىپكە بويسۇنىپ، خالىقتى ۇسۇيۇ جونىندەگى چىكايالارى بىزگە ارميانىڭ خالىقتى ۇسۇيۇ، خالىقتىڭ ارميانىى قورعاۋى — قىزىل ارميانىڭ سازقىلباس، تاۋ- سىلماس كۇش – قۇانتىنىڭ قاينارى ەكەندىگىن، خالىقتىڭ قالاۋى، قىزىل ارميانىڭ ماڭگىلىك ”بازاسى“ ەكەندىگىن قايتالاي ۇتىسىندىردى .

”قىزىل ارميا ناعىز پەرزەنت اسكەرلەر“

1929 – جىلى كوكتەم مەرەكەسى كەزىندە

دە قىزىل 4 – ارميا كانجۇوڭدىڭ وڭتۇستىگىنە جورىق جاساپ، رۇيجىن دابايدى شايفاسىنىڭ جەڭسىنە قول جەتكىزىپ، 2 – ايدىنڭ 13 – كۇنى تاڭ سارىدە نيڭدوۋ اۋدانى قالاشعە- نىڭ وڭتۇستىك ترگەسىندەگى خىدۇڭخعا كەلدى . سول كەزدە اۋدان قالاشعىنىدا ۇي- ۇيدە قىزىل تۋ اسىلىپ، وتباسى ساين تورسىلداق اتىلىپ، قىزىل ارميانىڭ قا- لاشىققا كرۇيىن قىزۇ قارسى الدى .

قىزىل 4 – ارميا قالاشىققا كىرگەننىن كەيىن، بۇقارانىڭ مازاسىن العان جوق . بۇقا- را قىزىل ارميانىڭ ەتارتىپى قاتاڭ، جۇرتقا مەيىرىمدى ەكەندىگىن، بۇقارانىڭ نارسەلە-

حابار - وشارسىز كەتسە دە، ساعىنىشتارى باسلىمادى

— جياڭشىيدىڭ رۇيجىنىدەگى قىزىل ارميا جاۋىنگەرلەرى ۇرپاقتارىمەن اڭگىمە

اينىندى 70 چىل كىۋرەسكە تۈپلى چانگا ئاڭلۇڭر

ئەنلىشى ۇزاق جورىقى چولپانغا قايتىغا كەلتەدى

□ شىنخۇا اگەنتىتىگىنىڭ تىلشلىھەرى

”قىزىل ارمىياعا ۇيلەرىڭىزدەن كىدەر قاتنە- ناستى؟“

”اكەم لياڭ زايىلىك قاتىناسقان“ .

”ول كىسى قاي جىلدارى قىزىل ارمىياعا قاتىناسقان؟“

”1934 – جىلى قىستاق شەتىندە ۇگىت اترەتى كوپىشلىكتى قىزىل ارمىياعا قاتىناسۇغا اتانىسقا كەلتىردى، اكەم باردى“ .

”كەيىن شى؟“

”قىزىل ارميا ۇزاق جورىققا اتتانغاندا، اكەم بىرگە كەتتى، سودان قايتىپ ورنالمادى...“ مۇنان سوڭ ۇتىسىز وتىرىپ قالدى —

بىيل 92 جاسقا كەلگەن لياڭ جىڭچۇن سويلە- گەندە داۋىسى ساققىلداپ شىعادى، ويى سەرگەك، ۇىراق اكەسىنىڭ قىزىل ارميانىڭ ۇزاق جورىغىنا قاتىناسقانى تۇرالى ونىڭ بىزگە ايتىپ بەرەر بارلىق يىنفورماتىياسى وسى عانا دەى. ال، لياڭ زايىلىك جورىققا ات- تانغاننان كەيىن قايسى شايقاستارعا قاتىناستى، جاراالدى ما – جوق پا، قاشان، قاي جەردە قۇربان بولدى دەگەن سىياقتىلار جونىندە ەشقانداي دەرەك بىلمەيدى ەكەن .

رىن المايتىندىمەن، سونداي- اق بۇقاراا ۇشىن جاقسى ۇسى سىتەپىتىدىگىن كوردى . كەشتە ولار كوماندىر – جاۋىنگەرلەردىڭ كۈ- شەنىڭ ەكى جاعىنداى ۇيى ىرگەلەرىندە، كارىدورلاردا كىمىشەڭ ۇيىقتاغاندىمەن، جۇرتتىڭ بۇلدىرگەسىنە دە تىپەگەندىگىن بايقاپ، ەرەكشە اسەرلەندى .

2 – ايدىنڭ 14 – كۇنى تاڭ سوگىلە نيڭدوۋ اۋدانى قالاشىغىنا ورنالاسقان قىزىل 4 – ارميانىڭ قوبىلاشلارى مەن جاۋىنگەرلەرى بۇقاراا ەلى شىرت ۇيىدا جاتقان كەزدە مېيەن قىمىلداپ، وزدەرى الا تۇرغان قالىقى تاقايتالاردى جانە ۇتۇر- لى – ۇتۇستى بۇيىمداردى تەڭكەلدەي ەر ۇيىدىڭ ەسك الدىنا قايتا قويىپ قويغان سوڭ جىم – جىلاس جورىققا اتانىپ كەتتى .

ەرتە تۇرغان بۇقارا ەسكىتەرىن اشىسە- مەن قىزىل ارميانىلىك قايتا اكەلىپ قويغان بۇ- يىمدارىن كورىپ تاڭ قالىپ، ۋادەلەسكەندە- دەي كوشەگە شىعەپ، مۇنى قىزۇ تالقىلادى . جوۋ زولى ەسەمدى ۇىر كىسى سىزات تۇسكەن جايىاق توستاعاندى قوس قولداپ ۇستاپ، كەزىككەن ادامعا: ”وسىنداى جاقسى ارميا دا بار ەكەن – اۋ، ىتىپتى، سەنە الماي تۇرمىن“ ، – دەپ ۇجوردى .

اسىلى بىرنەشە كۇنىنىڭ الدىندا قىزىل ارميا جوۋ زولىدەن ۇىر جايىاق توستاعان الا تۇرغان بولاتىن . جوۋ زولى تاغىئەرەتكە ورنىنان تۇرغان سوڭ جايىاق توستاعاننىڭ ەسك الدىنا قويىلغاندىمەن، نىشەنە ۇىر چاپە- راق قاعاز سالىنغاندىمەن بايقايدى — زامانداس:

ۇىز سەنىڭ قىش توستاعانغىدى الا تۇرغان دەدىك، بايقاۋسىزدان سىندىرىپ الدىق، تولە- مىنە 2 كۇمىسى تەڭگە بەردىك، قابىل ئىگىز ، ەرى عابۇ ەتىڭىز!

ەتامام

قۇرمەتپەن

قىزىل ارميا ايرىققا مىندەت وتۇيىغى

2 – ايدىنڭ 14 – كۇنى

قاعازدامى ەسوزدى وقىپ شىعەپ، جوۋ زولى قاىاعات اسەرلەنەدى، وسىدان بىرنەشە كۇنىنىڭ الدىندا ول تاغى مىناداي ۇىر ەستى

نىپ، ناگانىن سۇدىرىپ السىپ، 9 – ۇلكەن اتدە- رەتتىڭ باستىغىنىڭ باسنا تىرەپ تۇرىپ، اتىپ تاستايمەن دەپ اقرادى . ۇىر ۇتاۋىرى قا- سىنداى سانپوۋجاڭ تەز قىمىلداپ، وتى دەر كەزىندە توسىپ قالادى ەرى اقل ايتادى .

اقرىن ساباسنا تۇسكەن شىياۋ كى 9 – ۇلكەن اترەتتىڭ باستىغىنا قاتاڭ تارىبە بەرە- دى . اسكەرى ەبولىنىڭ جىنالىپ دەمالغان ارەدگىنىن پايدالانىپ، ول ۇلكەن اترەتتىڭ وسى باستىغىن جانە بىرنەشە جاۋىنگەردى ۇياڭ قىستاعىنا ۇزى ەرتىپ بارىپ، قىياردىڭ يەسى تابىلسا، ونىڭ الدىندا تەسكەرۋ جاساپ، تولەم تولەۋدى تالاپ كەتەدى .

قىياردىڭ يەسى تابىلماغاندىقتان، شىياۋ كى قىياردى باعاسىنىڭ 23 مىس جارماق بولا- تىندىمەن ەسەپتەپ شىعادى . ول الدىمەن وزىندەگى 6 مىس جارماقتى السىپ شىعەپ، بىرگە كەلگەن جاۋىنىگەرلەردەن قۇراپ 23 مىس جارماق جىينايدى . شىياۋ كى مىس جار- ماقتى قىزىل قاعازبەن ادەمىلەپ ورايدى ەرى تىلدەي قاعازعا حات جازىپ، قىيار اتە- زىنا قالدىرىپ كەتەدى .

قىياردىڭ يەسى لاۋ لى قايتىپ كەلگەننىن كەيىن، قىزىل ارميا قالدردىپ كەتكەن قاعاز بەن 23 مىس جارماقتى كورىپ: ”قىزىل ارميا ەسىلى وسىنداى ەتارتىپى قاتاڭ ارمىيا- ەكەن – اۋ!“ ، – دەپ قاتتى قايران قالادى .

وسىدان كەيىن قىزىل ارميانىڭ ەتارتە- ىي تەمىردەي قاتاڭ دەگەن ەسوز ۇيادىماى بۇقارا اراسىندا تەز تارالادى .

ەتلىشىنى قابىلداغان جەرگىلىكتى پارتيا تارىحي مامانى مىنالاردى ەبىلدىردى : قىزىل ارميانىڭ رۇيجىندە تارتىپكە بويسۇنىپ، حا- لىقتى سۇيگەن چىكايالارى ايتىپ تاۋسىقتسىز .

خالىقتىڭ مۇددەسىن كىم جوعارى ورنىغا قويسا، خالىق سول ادامدى جۇرەگىندە ساق- تايدى! ارميا مەن خالىقتىڭ بالىق پەن سۇداي تەرەڭ سۇيسىيەنىشلىگى — قىزىل ارميانىڭ ۇزاق جورىقتا تۇبەگەيلى جەڭسىكە جەتكەندىگىنىڭ پارەمەندى كەپىلى .

(شىنخۇا اگەنتىتىگىنىڭ 6 – ايدىنڭ 15 – كۇنى نانچاڭئان بەرگەن ھابارى)

انالار بالاسىن زارىعا كۇتۇمەن بولدى، قىزىل ارميا اتتانغان سول كۇنى ەسى جۇزىندە، كوپىشلىكتىڭ جۇرەگى دە ولارمەن بىرگە كەتتى“ . 15 جىل بويى ەتۇسىندىرۇشى قىزمەتكەر بولغان جۇڭ جىيلىك دە قىزىل ارميا جاۋىنگەرلىنىڭ ۇرپاعى، ونىڭ ۇلى اكە- سىنىنىڭ ۇشنىشى ەنىسى ۇزاق جورىقتا قۇربان بولغان . ول ەر جولى چىن فاڭۋدىڭ چىكاياسىن اڭگىمەلەگەندە، ۇز باسنان كە- شىرگەندەي كۆي كەشتەندىگىن ايتتى .

سول جىلداردىڭ ۇىر كۇنى سوۋەتتىك رايون كادىرلارى چىن فاڭۋ تۇرغان شاڭشانبا- عا كەلىپ ەماجىلسى اشىپ، بۇقارانى قىزىل ارمىياعا قاتىناسۇغا اتانىسقا كەلتىرەدى . چىن فاڭۋدىڭ كۇيەۋى جۇ جىشۇنىنىڭ قاتىناسقىسى كەلەدى، ونىڭ شەشەسى، كوكەسى مۇلدە قارسى بولادى . كەلىسە الپايى وتىرغان كەزدە، چىن فاڭۋ ۇيسىندەگىلەردى سوزگە كوندىرىپ، وتباسىنىڭ اۋىرتىپالىغىن ۇزى ارقىلاپ، جۇ جىشۇنىنىڭ ارمانىنا جەتىپ قىزىل ارميا جاۋىنگەرى بولۇنسا جول اشادى .

(جالعاسى 8 – بەتتە)

جوعالغان بۇرام، وزگەرمەگەن وتكەل

□ شىنخۇا اگەنتىتىگىنىڭ تىلشلىھەرى گىاۋ ھاۋلياڭ، ۋ ھۇيىيىڭ،

ليۇ يۇيجيا

نەشە كۇن توقتاۋسىز جاۋعان جاڭبىردان تولقىن كوتەرىلدى .

قىستاقنىڭ يۇيۇنچۇ دەگەن اتى بالىقىشلار شوغىرلى قونىستانۇدان كەلگەن . ”ۇزاق جورىقتامى ۇىرنىشى وتكەل“ يۇيدوۋ وزەنىنىڭ تارماق اعىنى — لىانجىياڭ وزەنى قىستاقتى ارالاپ ۇتىپ، تۇتاس قىستاقتى وڭتۇستىك – سولتۇستىك ەكى جاعالاۋعا ەبولىپ تۇرادى .

”قىستاقتامى وتكەل ورتالىق قىزىل ارميا وتكەن 8 ۇلكەن نەگىزگى وتكەلدىڭ ۇبىرى“ . اڭگىمەلەۋشى گو چىڭفا 71 جاستا، ونىڭ اتاسى گو جىڭئانڭ وسىدان 85 جىلدىڭ الدىندا يۇيۇنچۇ وتكەلىندە كەمەشى بولغان ەكەن . 1934 – جىلى 10 – ايدا وتكەل مەن ونىڭ اتاسىنىڭ بۇرامىنا ۇىر توپ ەرەك- شە ”قوناق“ كەلەدى، ورتالىق قىزىل ارميا 9 – جۇنتۇان وسى ارادان ۇتىپ ۇزاق جورىقتى باستايدى .

”وزەن ايدىنىنىڭ كەڭىدىكى 90 مەتردەن اسادى، ۇىر رەت بارىپ – كەلۈگە جارتى ساعاتتان استام ۇاقىت كەتەدى“ . گو چىڭفا دا وتكەلدە 10 جىلدان استام ۇاقىت كەمەشى بولپ، بازارعا براتىن اۋلىداستارىن، وقۇعا با- راتىن وقۇشلاردى وتكىزگەن . 2005 – جىلى وتكەلدە يۇيۇنچۇ ۇلكەن كۈ- پىرىنىڭ سالىنۇنپەن بۇرام بىرتىندەپ جوعالدى، ۇىىراق تا وتكەلدەن ۇتۇدىڭ اڭگىمەلەرى ۇرپاقتان – ۇرپاققا تارالدى .

اۋىزدان – اۋىزعا تارالغان اڭگىمە سۇرەت قالاى سىياقتى سول جىلدار- داعى وتكەلدەن ۇتۇدىڭ قىيما سۇرەتتەرىن نۇسقالاپ شىقتى: جاراالغان جاۋىنگەرلەردىڭ بۇرامعا وتىرىپ وزەننەن ۇتۇتى، ۇلكەن قوسىنىنىڭ وتكەل- دىنىڭ تومەنىگى اعارىنداى 200 — 300 مەتر جەردەن وزەندى كەشىپ وتكە- نى، وزەننەن وتكەن جاۋىنگەرلەردىڭ لاپاستا وتىرىپ تىنىققانى، اۋلىداستار قانشا ايتىسا دا ۇيكە كىرمەي قويىعانى .

”جاراقاتى ۇىرشاما ۇىر جاۋىنگەرلەردى اۋلىداستار ەرتىپ كەتتى“ . 81 جاستامى ھۇاڭ دارۇڭ اجەسى چىن جاۋيدىنەن ەستىگەن اڭگىمەسىن ايتتى .

وتكەلگە تايباۋ ۇىر تۇستا، 85 جىلدىڭ الدىنداى تىياندۇڭ قىستامى ھۇاڭ ۋ تابىيى قىستامىنىڭ تاۋايچاناسىندا، چىن جاۋدى اۋلىداستاردى باستاپ، جاراالغان قىزىل ارميا جاۋىنگەرلەرنە ەدارى – دارمەك، تاماق جەتكىزىپ، ولاردىڭ تۇرمىسىنا قارايبالاسدى . 1935 – جىلدىڭ باسىندا جاۋ ارمىياسى قىستاققا كەلەردىڭ الدىندا، جاۋىنگەرلەردى جاسىرىن جاقىنداى تاۋ ۇڭگىرىنە كوشىرىپ، ەر 2 — 3 كۇندە ۇلىم قاتەرنە قاراماي تاۋعا بارىپ ولارعا قارايبالاسدى .

وتكەلدەن ۇتىپ جورىققا شىعۇدىڭ اڭگىمەسى پارتىيا تارىيىن زەرەت- تەۋىشلەر ارقىلى ۇرپاقتان – ۇرپاققا جەتتى .

...” قالىقما كوپىر سالدىق، بۇل قىزمەتكە مەن جاۋابىتى بولىدىم، ۇلكەن ۇلىم قىزىل 3 – جۇنتۇاندا بولاتىن، ول 1934 – جىلى جۇياڭ مەرە- كەسىنىڭ ەكىنشى كۇنى يۇيدوۋ وزەنىننەن ۇتتى...“ . ورتالىق قىزىل ارميا- نىڭ ۇزاق جورىق باستاغاندىغىنىڭ ەسكەرتكىشى ساراينىڭ ورنىباسار باستە- ىي جاڭ شىياۋيىڭنىڭ جۇمىسى ۇستەلىنە ۇزاق جورىققا قاتىستى ەر ۇتۇرلى كىتاپتار تولىترا ەتىزلىپتى، اكەسى جاڭ دىمەيدىڭ ۇز قولمەن جازعان 30 نەشە ەستەلىك داپنەرى دە كىتاپتاردىڭ اراسىنا رەتمەن ەتىزلىپتى، داپتەر- لەردىڭ كەيىرەۋى قىزىل رەڭدى قاتتى قاعازدى، كەيىرەۋەلەرى كوك رەڭدى جۇمساق قايتى، كەيىرەۋەلەرى توتە ەسى قاعازنان جاسالىپتى .

وتكەن عاسىردىڭ 60 – جىلدارىندا يۇيدوۋ اۋداندىق پارتكوم كەڭسە- سىندە حاتشى بولپ جۇرگەن جاڭ دىمەي توقكەرىس تارىيى ەسكەرتكىشى ساراينىڭ (ورتالىق قىزىل ارميانىڭ ۇزاق جورىق باستاغاندىغىنىڭ ەسكەرتە- كىشى ساراينىنىڭ توركىنى) دايىندىق جۇمىسىن دىستەۋگە شىعارىلادى، سول كەزەڭدەگى تارىيىققا قاتتى قىزىققان ول ۇزاق جورىقتى باستاۋمەن قاتىستى جاعداي ۇعسۇعا جانە ەستەلىككە اۋعا بار نىنتاسمەن كىرسەدى . گەنارال- داردان سوۋەتتىك رايوندارداى ساقا كادىرلارعا دەيىن، يۇيدوۋ اۋدانىنىڭ دالاسىنان باتسى تەرىستىك شەكارا وڭىرلەرگە دەيىن، وسىدان كەيىنگى 20 جىلعا جۇنىق ۇاقىتتا جاڭ دىمەي جۇڭگونىڭ دەننى ارالاپ، ۇزاق جورىققا قا- تىستى سىتەردى باستان كەشىرگەن 200دەن استام ادامەن اڭگىمەلەسەدى .

”قىزىل تۇدى ۇرپاقتار بويى جەلبىرەتۇدى ماڭىزدىسى، كەلەسى ۇر- پاقتى تارىبەلەۋ“ . اكەسىنىڭ سىسە مۇزاڭەرلىك ەتكەن جاڭ شىياۋيىڭنىڭ ”ۇزاق جورىقتامى ۇىرنىشى وتكەل“ دى كۇزەتكەننە 30 جىلدان استام ۇاقىت بولدى، قازىر ول جاستارعا ىرىقتىلىقپەن جاقىنداسىپ ۇجۇر، ەسكەرتە- كىشى ساراينىنداى ”قىزىل ارميا اباغىنا ۇشوپ شاقاي كىيىپ، 25 مىڭ لىيلىك ۇزاق جورىقتى باسىپ، چانگا جۇڭگونى قارسى الدى“ دەگەن ۇستانىمدى جالعاستىرىپ، ۇشوپ شاقايپەن جۇڭگونىڭ كارتاسىن جاساپ شىقتى، بۇل باستالغان جەردى زىدەپ كەلگەن ساياحاتشىلار، ەسوز جوق، سۇرەتكە تۇ- سىرەتىن ”يىتتەرئەنتتەگى قىزۇ قارسى اۋعا بولەنگەن“ قالايدا بارۇعا ەيىسسە- تى بەلگىگە اينالدى .

يۇيدوۋ وزەنى عاسىرلارى بويى توقتاۋسىز اعۇدا، زامانا تىنىپاي وتۇدە، كەزىندە ۇزاق جورىققا قاتىستى دىستەردى باستان كەشىرگەندەر ۇىر – بىرلەپ كەلمەستىڭ كەمەسىنە ەمىندى، ۇرپاقتار بويى تاراتىپ اڭگىمە- لەۋدىڭ ارقاسىندا، 85 جىلدىڭ الدىنداى سول رەتكى ۇلى ورنىن اۋىستىرۇ ساپارى باستالغان كورنىستەر تارىيىتى ۇز باسنان كەشىرگەندەردىڭ ەسىندە تەرەك قالغان ۇزاق جورىقتى باستاۋ مەن قوشتاسۇلاردى ەستەلىك- كە ۇشپەستەيى جازىپ قالدردىپ، ادامداردىڭ اۋەلكى ماقساتى ۇمىتپاۋنىڭ، قايناردى زىدەۋىنىڭ، كەزىندەگى چاپلى دا داڭقتى شاققاردى ەلەستەتۇنىنىڭ بەلگىسىنە اينالدى .

(شىنخۇا اگەنتىتىگىنىڭ 6 – ايدىنڭ 13 – كۇنى نانچاڭئان بەرگەن ھابارى)